

Kitelepítések, egyházak, identitás

Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948¹

Tóth Ágnes

A második világháború után nagyhatalmi beleegyezéssel kikényszerített szlovák–magyar lakosságcsere és a németek kitelepítése-elűzése mind Szlovákiában, mind Magyarországon része volt az új politikai elit hatalomért folytatott harcának, a kommunista pártok egyeduralmi törekvésének. A politikai pártok, a hatalom megszerzése érdekében, felhasználták a kisebbségektől megszerzett, majd újraosztott gazdasági eszközöket.

Az érvelés mindkét országban szintén hasonló volt, miszerint: a német, illetve a magyar kisebbség a háború időszakában és az azt megelőző évtizedekben a politikai nemzettel szemben illojális magatartást tanúsított, sőt elárulta azt, ezért vele szemben a kollektív büntetés különböző formáinak – vagyonekobzás, tömeges internálás, deportálás, kitelepítés – alkalmazása indokolt.

A magyar kormányok a szlovákiai magyar közösség megítélését és a vele szemben alkalmazott eljárást a nemzetközi diplomáciai színtereken, és a két ország tárgyalásain is igyekeztek a németekétől elkülönítetten kezelni, és attól eltérőként megjeleníteni. Mindezt azonban kevés sikerrel tették, tehették, hiszen maguk is az egyéni felelősségre vonás mellőzésével jártak el a német kisebbséggel szemben, így érvelésüknek sem jogi, sem morális hivatkozásai nem lehettek hatékonyak.

A magyarországi történeti egyházak – katolikus, református, evangélikus – együttesen és külön-külön is többször, élesen reflektáltak a hazai németek kitelepítésével és a szlovák–magyar lakosságcserevel kapcsolatos kormányzati tevékenységre. Az állami törekvésekkel szemben aktívan eljárta híveik érdekében, s álláspontjuk a kormányzaténál mind morális, mind jogi értelemben árnyaltabb volt.

Különösen súlyosan érintették a kényszertelepítések az 587 ezer lélekszámú evangélikus egyházat. A vállaltan háromnyelvű – magyar, német és szlovák – evangélikus egyház jelentős számú, nem magyar anyanyelvű híve elvesztése révén az egyházi struktúra szempontjából is nehéz helyzetbe került. Tanulmányomban az evangélikus egyháznak a kényszertelepítésekkel kapcsolatos elvi állásfoglalásait, német és szlovák hívei érdekében kifejtett tevékenységét, és a telepítéseknek az egyházi struktúrára gyakorolt hatását tekintem át.

¹ A tanulmány az OTKA T 047393 számú, *A magyarországi egyházak és nemzetiségek 1920–1950* című kutatás keretében készült.

A német és szlovák hívek szolgálatában

Az evangélikus egyház különböző fórumain – püspökkari konferencia, esperesi gyűlések –, 1945 tavaszától intenzíven foglalkozott a németek kitelepítésével, a szlovákiai magyarság helyzetével, majd a magyarországi szlovákság áttelepítésével. Ezzel kapcsolatban számos memorandumot, írásos beadványt juttatott el a miniszterelnökhöz és a kormány más tagjaihoz. A kezdetben inkább elvi, általánosabb megközelítésű beadványok egyre inkább a jogi szabályozottság hiányosságait taglaló, a konkrét rendelkezések végrehajtását bíráló, a hazai németek kitelepítése és a szlovákiai magyarokkal szembeni eljárás hasonlóságaira rámutató, gyakorlati lépéseket sürgető követelésekké váltak.

Az érvelés kiindulópontja általában az, hogy az egyház a „kényszerű népcserét az Isten és emberi törvényekkel homlokegyenest ellenkezőnek” tartja, ezért lelkiismereti kötelessége ennek minden megnyilvánulásával szemben fellépni. Több ízben párhuzamot vontak a zsidóüldözések és deportálások, valamint a mostani eljárások között. A „magyarországi németiség ama részével, amelynek kitelepítése jelenleg akadályokba ütközik, ugyanolyan módon jár el, mint ahogy az általunk kárhóztatott, összeomlás előtti kormányzat a zsidósággal eljár, amikor őket összeköltöztetésre s gettóba kényszerítette. Nemzetünk súlyos következményeit érzi a kormány akkori eljárásának, s bár most... a Szlovákiából ide áttelepítendő magyarság érdekében kíván intézkedni, félünk, hogy ennek az elintézésnek a módja előbb-utóbb ugyanolyan megítélésben részesül, mint amilyen megítélésben részesül ma a magyar nemzet a zsidóságnak gettóba kényszerítése miatt.”²

Tarthatatlannak minősítették azt a kormányzati érvelést, amely a szlovákiai magyarsággal szemben hangoztatott kollektív bűnösség vádját elfogadhatatlannak, a vele való bánásmódot törvénytelennek minősítette, ugyanakkor a maga részéről mindezt a hazai németekkel szemben igazságosnak és méltányosnak tekintette. Nem véletlen, hogy a németek mellett szót emelő egyházi beadványokban, tiltakozásokban, közbenjárásokban – amit az eljárási módok kétségtelenül meglévő hasonlósága is indokolt – párhuzamosan mindig érintik a szlovákiai magyarság helyzetét is. Rámutattak a magyar kormány azon törekvésének kudarcára, amely szerint a magyar és német kisebbség megítélése, a velük szembeni eljárás között nincs párhuzamosság. Az evangélikus egyház 1946. február 23-án a miniszterelnökhöz írt levelében leszögezte: „Idegen állam területén hajlékukért és családjukért viaskodó magyar véreink gyakran hallották a felettük kimondott ítélet azon indoklását, hogy a magyar államnak a németiséggel szemben alkalmazott ítélkezését veszik irányadóul.”³

Mindenkire nézve azonos érvényűen elvetették a kollektív bűnösség és büntetés elvét. „Munkás, békés magyar emberek – akik hagyományos ellenzői voltak a német katonai uralomnak – máról holnapra törvényen kívüli állapotba kerültek. Idegenekké, zselléreké, üldözött vadakká váltak atyáik földjén, amelyet ezer év viszontagságai között örökségül bírt és jogos tulajdonukul megőriztek”⁴ – szövege a szlovákiai magyarság melletti kiállás.

2 Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL) Egyetemes egyházi iratok 2271/1947.

3 EOL Egyetemes egyházi iratok 317/1946. – Hasonlóan érvelt egy évvel később szintén a miniszterelnökhöz intézett levelében a református egyetemes konvent elnöksége: „Azt hisszük ez az eljárás nemzetközi viszonylatban igen megerőtleníti azokat a panaszainkat, amelyek a csehszlovák kormánynak a szlovákiai magyarsággal szemben tanúsított eljárására nézve a világ közvéleménye előtt hangoztattunk, félünk lehet azon kívül attól is, hogy idegen hatalom alá került magyar testvéreinkkel szemben valamelyik idegen hatalom előbb-utóbb ugyanúgy fog eljárni, mint ahogy mi most e rendelet alapján a németiséggel eljárunk.” EOL Egyetemes egyházi iratok 1286/1947.

4 EOL Egyetemes egyházi iratok 697/1947.

Ugyanakkor elfogadhatatlannak tartották a németekkel szemben is, hogy a magyar kormányzat bűné tette „a származási adottságot jelentő német anyanyelvet”, s ezzel nem egyéni bűnt, hanem személytől független adottságot büntet. Kifogásolták azt is, hogy a hivatkozási alapul szolgáló 1941. évi népszámláláskor az akkori hivatalos álláspont az anyanyelvűség kérdését kivette „a nemzethűség fogalmi köréből”. Példaként a mezőberényi német közösséget említik, amelynek tagjai megőrizve német anyanyelvüket, 1942-ben, az erősödő német befolyás időszakában püspökükhöz írott felterjesztésben ünnepélyesen erősítették meg nemzethűségüket, most pedig a „kitelepítés ítékezése elé kerültek”. A Volksbundnak a településen 267 tagja volt, a Vörös Hadsereg büntetésként „510 fiatal férfit és nőt deportált, a kitelepítés alkalmával pedig 496 gyülekezeti tagot tettek az országhatáron túlra. ... A fájdalmas az, hogy sokan kerültek elhurcoltatásra és kitelepítésre, akik éppen akkor szervezték meg a magyar hazához való hűséges ragaszkodásnak a mozgalmát, amikor ez számukra csak hátrányt jelenthetett, és amikor másutt igen sokan meghunyászkodtak az idők vihara előtt. Ehhez hasonló tüneteket kell feljegyezni Gyoma, Iklad és Harta esetében is.”⁵ – írta Ordass Lajos püspöki jelentésében.

A kollektív bűnösség és büntetés elvének elutasítása mellett az egyéni felelősségre vonást nemcsak jogosnak tartják, de követelményként is megfogalmazták: „Mindazon állampolgárok fajra és vallásra való tekintet nélkül, akik vétkeztek a magyar állameszme és nemzethűség ellen, bírói eljárás alapján ám vonassanak felelősségre, telepíttessenek ki hazánkból oda, ahová szívük vonzza, ellenben azok, akikről kétségtelenül megállapítható a nemzetünkhöz való hűség, bűn hiányában nem büntethetők pusztán azért, mert nem magyar anyanyelvűek.”⁶

A magyar kormányzat a németek kitelepítését, gazdasági potenciáljának a társadalmi szerkezet átalakítására való felhasználását nemzeti érdeknek tekintette. Ezért nemzetközi fórumokon is mindent megtett annak érdekében, hogy elhatározásához a nagyhatalmak beleegyezését megkapja. Szovjet–magyar viszonylatban 1945 februárjától több ízben is felvetődött a magyarországi németek kitelepítésének kérdése. Gyöngyösi külügyminiszter 1945. májusában Puskin szovjet követhoz írt levelében 300 ezerre, május 26-i jegyzékében 200–250 ezerre, majd július 5-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz intézett jegyzékében 200 ezerre tette a kitelepítendő németek számát. Bár a pártok között a kitelepítendő körének megállapítása, a kollektív bűnösség elvének alkalmazása tekintetében nem volt egyetértés, a kitelepítés tényét 1945 tavaszára mind az öt politikai párt elfogadta. A kormányzat 1945 decemberéig a kollektív bűnösség elvének alkalmazásától formálisan ugyan elhatárolódott – tekintettel a szomszéd országok, elsősorban a szlovákiai magyarság helyzetére –, de a németiség felelősségre vonását, vagy az azt is célzó rendelkezések – földreform, internálás – végrehajtásakor sok esetben nem az egyéni felelősségre vonást alkalmazta.

A csehszlovák diplomácia 1943 elejétől nyíltan a szlovákok és csehek nemzeti államának létrehozására törekedett, ezért a nemzetközi diplomáciai színtereken a németek és magyarok kitelepítését szorgalmazta. E törekvésében leginkább a Szovjetunió támogatta. A potsdami konferencián Csehszlovákia 2-2,5 millió német és 400 ezer magyar áttelepíté-

5 EOL Egyetemes Egyházi iratok, sz. n. Ordass Lajos püspöki jelentése az 1946. szeptember 12-én Budapesten tartandó kerületi közgyűlésre.

6 EOL A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján Budapesten tartott 1944–1946. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 36–38. – Közbenjárt a külügyminiszternél és a miniszterelnöknél a Szovjetunióba elhurcolt mezőberényiek érdekében Rohály Mihály esperes is, de eredményt nem ért el, sőt, mint közgyűlési beszámolójában megjegyzi: „A gyülekezet azóta tovább gyengült, mert 1946. május 12-én 496 tagját Németországba kitelepítették.” EOL Az Arad–Békési Egyházme-gye iratai. Jegyzőkönyv az egyházme-gye 1946. augusztus 23-án tartott közgyűléséről.

sének lehetőségét követelte, míg Cadogan brit külügyi államtitkár arról számolt be, hogy „a magyarok Németországba kívánnak telepíteni bizonyos számú személyt”.⁷ A külügyminiszterek albizottságot hoztak létre, amelynek csak az eredményét ismerjük. E szerint: a szövetséges nagyhatalmak nem hagyták jóvá a csehszlovákiai magyarok, viszont elfogadták a magyarországi németek kitelepítésének tervét. Ezt követően a magyar fél a Csehszlovákiával folytatott lakosságcsere-tárgyalásokon a szlovákiai magyarok elhelyezésének nehézségeire még kisebb hatékonysággal hivatkozhatott. Mindenesetre ebben a helyzetben azokat, akik nemcsak jogi és emberiességi szempontokra, de éppen a magyarság nemzeti érdekeire hivatkozva is elutasították a németek kollektív kitelepítését, nemzetietlennek, a nemzet érdekeivel szembehelyezkedőknek minősít(h)ették. Az esetleges támadások kivédése érdekében az egyház képviselői többször leszögezték, hogy állami kompetenciákba nem akarnak beavatkozni: „evangéliumi egyházunk tudja kötelességét az állammal és demokráciával szemben”, de küldetése, feladata teljesítését „sem jólétért, sem kényelemért, sem előnyökért (...) alku tárgyává soha” nem teheti. Elismerték az állam jogát a nemzeti érdek meghatározására, ahhoz azonban mindig hozzátették a maguk értelmezését is.

E szerint a németek kitelepítése – elsősorban gazdasági megfontolásból – kifejezetten ellentétes a nemzet érdekeivel is.

Az „évszázadok alatt a föld rögéhez nőtt, sajátos kultúrát, egyházi életet, gazdasági rendet kiépítő néptömegeket nem lehet úgy áttelepíteni, hogy az az országnak és az áttelepítést szenvedő népeknek is anyagi és erkölcsi romlását ne okozná. Mint ahogyan az évszázados fát sem lehet átültetni annak pusztulása nélkül.”⁸ „Német családjaink a földművelésben, állattenyésztésben, a háziiparban, általában a gazdasági termelésben előkelő helyet foglaltak el. A kitelepítésükkel járó veszteséget korántsem pótolhatja a betelepítés, mely gyakran aggasztó jelenségeket mutat. Bányász és gyári munkás emberekkel nem lehet pótolni szakszerűen gazdálkodókat.”⁹

„A beözönlők elvették a törzslakosság bútorait, ruháit, élelmiszereit, gazdasági felszerelését, állatait. ...Tudunk olyan esetet, ahol a gyermekkocsiból kivették a gyermeket és anyjával együtt a kamrában helyezték el, míg ők beköltöztek a lakásba, bútorba, gyermekocsiba. Megtörtént, hogy az ilyen sáskajárás mikor mindent elpusztított, felkerekedett és átment egy másik községbe, új betelepítési mozgalom végrehajtására.”¹⁰

Ordass Lajos evangélikus püspök egy helyütt a németek kitelepítését egyenesen „fasiszta módszerekre emlékeztető népcseré”-nek, a magyar nemzet öngyilkos lépésének minősítette, hiszen ezt akkor hajtja végre, amikor „számban és erőben maga is megfogyatkozott”. Ezért arra kérte a magyar kormányt, hogy óvja meg az országot ettől „a nemzeti szerencsétlenségtől”.

A földreform végrehajtásával párhuzamosan megkezdődő internálásokról, összeköltötésekről, a németek megfélemlítéséről a lelkészek 1945 tavaszától szinte naponta tájékoztatták egyházi feljebbvalójukat, közbenjárást, segítséget, tanácsot kérve.

Tihanyi János szepetneki lelkész arról számolt be, hogy az internálás szenvedései, nélkülözései hatására három hívő vesztette életét. „Nem annyira a nemzet jogos számonkéré-

7 FÜLÖP Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Budapest, 1994, 36. p.

8 EOL Dunántúli Egyházmegye Egyházkerületi iratai, sz. n. Kapi Béla püspöki jelentése a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1946. évi november 21-ére egybehívott rendes évi közgyűlésére.

9 EOL Egyetemes Egyházi iratok 317/1946.

10 EOL Egyetemes Egyházi iratok 896/1946.

se érvényesült, mint inkább egyesek korrupció ösztönei nyertek érvényesülési alkalmat”¹¹ – írta.

Pusztavámon télvíz idején 16 családot lakoltattak ki, elhelyezésükről azonban nem gondoskodtak, ezért egyházi épületekben helyezték el őket.¹²

Folyamatos presszióknak voltak kitéve a német közösségek a nyelvhasználat terén is. Ezért Kuthy Dezső, a Dunáninnen Egyházkerület püspöke a tanácsstalanság és félelem láttán 1945. június 2-án a következőkre utasította egyházközségeit: „Egyházunkban a nyelv eszköz, mégpedig istentiszteleteink keretében Isten igéje, iskoláinkban pedig az ismeret közlésének eszköze.” Ezért az egyház elvi álláspontja mindenkor az volt, hogy minden nép a maga nyelvét használhassa, s arról, mint őt legközvetlenebbül érintő kérdéssel maga dönthessen.¹³

Erőteljesen föllépett az evangélikus egyház legnagyobb városi közössége, a soproni németek kitelepítése ellen is. E közösség 1921-ben népszavazáson erősítette meg Magyarországhoz való tartozását. Mindez azonban kevésnek bizonyult. A német anyanyelvűek nagy részét innen is kitelepítették. Fölkerült a kitelepítendő listájára Hanzmann Károly soproni és ifj. Pröhle Károly sopronbánfalvai lelkész is, akik nem voltak a Volksbundnak tagjai, s ismeretes volt „magyarállásfoglalásuk is”. A kitelepítést végül az egyház és az érintettek közbenjárására elkerülték. Sopronban a lelkészek nem kaptak engedélyt arra, hogy híveiket a pályaudvaron elbúcsúztathassák, és az evangélikus harangot tiszteletükre megszólaltathassák. Ziermann Lajos és Hanzmann Károly ennek ellenére fölkeresték a vagonokat, s arra hívatkoztak, hogy „gonosztevőknek is jár a pap”, amit a rendőr azzal hárított el: „ez nem vesztőhely”.¹⁴

1946 januárjától, a kitelepítések tényleges megkezdése után az egyház vezetői igazolva látták elvi aggályukat. Beadványaikra több esetben még választ sem kaptak. A kormány azt hangoztatta, hogy a kitelepítésre a „szövetséges hatalmak kényszerítettek, s ezért annak meg kell történnie”, felelőssége csak a végrehajtásban van.¹⁵ Ezért az egyház immár számtalan visszás ügy ismertetésével, konkrétumok közlésével jelezte, hogy a „végrehajtásnál hiányzik az igazság, a szeretet és a méltányosság.”¹⁶ Több esetben sor került az egyházak, elsősorban a protestáns egyházak közös fellépésére, de született memorandum a katolikus egyházzal közösen is. Eredményt gyakorlatilag nem sikerült elérniük.

Az evangélikus püspöki kar felvette a kapcsolatot a német egyházzal is, hogy a kitelepítettek lelki gondozását nagy körültekintéssel végezzék.¹⁷

Hatékonyabb képviselőt remélt a nemzetközi fórumok bevonásától. Ezért 1947 januárjában az Egyházak Világtanácsához fordult a németek kitelepítése és a szlovák–magyar lakosságcsere ügyében, hogy a kollektív megtorlás ellen és az emberséges kitelepítés mellett érveljen. Szlovák nyelvű átíratot intézett a szlovákiai püspöki karhoz, felkérte, hogy

11 EOL Dunántúli Egyházmegye Egyházkerületi iratok 3747/1946.

12 EOL Egyetemes Egyházi iratok 28/1946.

13 EOL Egyetemes Egyházi iratok 189/1945.

14 A távozásra fölszólított Ziermann Lajos csak lassan tudott mozogni, amire a rendőr úgy reagált: „Ha én 72 éves leszek, odahaza fogok ülni és nem fogok svábokat vigasztalni.” – In: KRISCH András: A soproni németek kitelepítése 1946. Sopron, 2006, 71–72. p.

15 EOL Egyetemes Egyházi iratok 896/1946.

16 EOL 1945. november 27-ei püspökkari konferencia jegyzőkönyve.

17 Danielisz Róbert kitelepített harkai lelkész levélben mondott köszönetet a püspöki karnak, amiért „áldásával bocsátja el a Magyarországról kitelepített német híveket és őket a német egyház lelki vezetőinek szeretetébe és lelkigondozásába ajánlja” – 1947. szeptember 26-i püspökkari konferencia jegyzőkönyve.

tiltakozzék a kormánynál a magyarüldözés ellen.¹⁸ Kérést intézett a norvég és dán vezető püspökhöz, a svéd érsekhez, az észak-amerikai és a francia egyházi elnökhöz, hogy a külügyminiszterek tanácsánál és más alkalmas helyeken lépjenek fel a szlovákiai magyarüldözés ellen.¹⁹

Az evangélikus egyház a kényszerűséget, a politikai pressziót a magyarországi szlovákok kitelepülésével kapcsolatban is elutasította, s az önkéntesség elvének érvényesülése mellett foglalt állást. Nehezményezte, hogy a kormány a csehszlovák propagandának széles körű lehetőséget biztosított, amely „áldatlanul egyházi területre is átcsapott”.²⁰ A szlovák és a magyar evangélikus egyház között 1946 tavaszán vált feszültté a viszony, amikor a Csehszlovák Áttelepítési Bizottságban tevékenykedő lelkészek Ordass Lajos püspökhöz azzal a kéréssel fordultak, hogy evangélikus istentiszteleteken is szólhassanak a néphez. Ordass kérésük teljesítését megtagadta, mert: „templomainkat pedig istentiszteletek céljaira építettük”. Döntését utólag még inkább igazolva látta, amikor tudomására jutott, hogy ugyanezek a személyek Szlovákiába azt jelentették, az ottani püspöki kar írásbeli megbízása esetén Ordass nem zárkózna el a kérés teljesítése elől. Kuthy Dezsónél, a Dunáninneri Egyházkerület püspökénél pedig – akihez szintén prédikálási engedélyért folyamodtak – arra hivatkoztak, hogy Ordass azt már a Bányai Evangélikus Egyházkerületben megadta.

A „kérelem elutasításában – fogalmazott Ordass – nem elfogult szenvedély vezetett, hanem a legtisztább meggyőződés arról, hogy templomaink nem politikai akciók céljaira épültek. Kötelességemmé tette az elutasítást az a bizonyos értesülésem is, hogy híveink általában nem akarnak kitelepülni és így nem lehet őket egyházi propaganda hatásainak kitenni. Vezérelt végül az is, hogy – már a propaganda megkezdése előtt – mint aztán később is – szlováknyelvű egyházi és politikai lapok gondoskodtak arról, hogy egyházunkat rágalmakkal illessék.”²¹

Az 1946. május 8-i püspökkari konferencián elítélték, hogy Békés megyei népgyűlésen maga Osuszky püspök is megjelent, s papi öltözetben, bibliai textus felolvasásával tartott áttelepítési beszédeket. Ezekben azt hangsúlyozta, hogy „Isten igéjével jut ellenkezésbe az a szlovák származású ember, aki anyjának, a hazának hívásával szemben engedetlen, vagy akit a földi gazdagsága tapaszt a hazától idegen földhöz.”²² Az evangélikus püspöki kar a szlovák és magyar evangélikus egyház közötti kapcsolat felvételéről döntött, s politikai céloktól mentes tárgyalásokat sürgetett, amelyeken tisztázni kellene, hogy milyen védelmet tud adni a szlovákiai evangélikus egyház az igazságtalanul kiutasított lelkészeknek. A szlovák fél nemzetközi egyházi szervezetekben testvérietlen magatartással vádolta meg a magyar evangélikus egyházat, a kitelepítő bizottságban működő papok istentiszteleti szolgálatának megtagadása miatt. A konfliktus nemzetközivé tétele nem volt érdeke a magyar félnek, ugyanakkor lehetősége sem a cáfolatra.

Medgyesegyházán a helyi szlovák lakosság körében feszültté vált a viszony, mert Hrivnyák János lelkész házról házra járva igyekezett kitelepülésre bírni híveit. Ő maga korábbi

18 „Az utóbbira – sajnos – olyan válasz érkezett, amelynek tartalma és hangja egyaránt kifogásolható.” – EOL A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján Budapesten tartott 1944–1946. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 36–38. p.

19 EOL 1947. február 20-ai püspökkari konferencia jegyzőkönyve.

20 EOL Dunántúli Egyházmegye Egyházkerületi iratai, sz. n. Kapi Béla püspöki jelentése a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1946. évi november 21-ére egybehívott rendes évi közgyűlésére.

21 EOL Egyetemes egyházi iratok, sz. n. Püspöki jelentés az 1946. szeptember 12-én Budapesten tartandó kerületi közgyűlésre.

22 EOL 1946. május 8-i püspökkari konferencia jegyzőkönyve.

politikai szerepvállalása – a nyilas párt aktív tagja volt – miatt döntött a kitelepülés mellett. A közösség és az egyház részéről nemcsak politikai szerepvállalását, de lelkeszi tevékenységét is több súlyos kritika érte. Hrivnyák nem élt az állásáról való lemondás lehetőségével, ezért egyházi törvényszék elé állították, és 1946. június 15-én fölmentették. A presbiteri gyűlésen Rohály Mihály esperes a kitelepülőkkel kapcsolatban a következőképpen fogalmazott: „Engedjük őket békével, ha Szlovákiában jobb sorsot remélnek.”²³

A szlovák és magyar protestáns egyházak kapcsolatfelvételére az Egyházak Világtanácsának kezdeményezésére 1947 júniusában Genfben került sor. A Világtanács elképzelése szerint a két szomszédos egyház két-két képviselőjének, nem hivatalos megbízás alapján, barátságos eszmecsere kellett volna tisztáznia „a testvéri közeledés létrehozásának lehetőségét és mozzanatait”.²⁴ Az evangélikus egyház meghívottai – Dedinszky Gyula és Rohály Mihály – olyan későn kapták meg a meghívást, hogy nem tudtak kiutazni. Magyar részről Bereczky Albert református lelkész vett részt a megbeszélésen. Az általa létesített megállapodást az evangélikus egyház kedvezőtlennek minősítette – „mert csak református szempontokat érvényesít” –, és nem fogadta el. Elsősorban azért, mert a megállapodás alapján az egyházközsegekhez tartozó földbirtokokat, alapokat, alapítványokat arányosan osztották volna szét az eltávozó, illetve maradó egyházrészek között. Miután a Szlovákiából érkező evangélikusok száma kevesebb volt, mint az innen távozóké, így az evangélikus egyházat jelentős vagyonvesztés érte volna. Elfogadhatatlannak tartották azt is, hogy az államnak egyes egyházi kérdésekben döntési jogot biztosított. A szintén Genfben tartózkodó Ordass Lajos a Világtanács vezetőinek jelezte ezt, akik Ordass érveit méltányolták, és új megállapodás készítését ígérték.²⁵

A kényszertelepítések hatása az egyházszerkezetre

A magyarországi evangélikus egyház a háború, a kitelepítések és a lakosságcsere következtében mintegy 87 ezer hívét veszítette el, ami egyházszerkezeti szempontból is komoly gondot okozott. A magyarországi németek közül – az egyház adatai szerint – 29 ezer evangélikust telepítettek ki, 8000 szlovák nemzetiségű evangélikus hagyta el az országot, s 50 ezer evangélikus személy a háború alatt tűnt el, vagy polgári személyként Oroszországba szállították.²⁶ 1948 nyaráig, a kitelepítések lezárulásáig teljes és megbízható adatok nem álltak rendelkezésükre. Egyrészt a különböző irányú és nagyságú telepítések – németek összehelyezése, kitelepítése, szlovákiai magyarok áttelepítése, magyarországi szlovákok kitelepítése – állandó mozgást eredményeztek, másrészt a közigazgatási hatóságok azokon a településeken is elzárkóztak az adatok közzétételétől, ahol a telepítések már befejeződtek. Annyi az eseményekkel párhuzamosan is látszott, hogy súlyos veszteség éri Sopron, Vas, Tolna, Baranya, Somogy és Moson megyéket csakúgy, mint a békési vagy Pest megyei szlovák gyülekezeteket. Több dunántúli gyülekezet – Ágfalva és Harka – gyakorlatilag megsemmisült vagy elerőtlenedett. Sopron elvesztette a gyülekezet kétharmadát. Több helyről – Harka, Levél, Balf – kitelepítették a lelkészt és a tanítót is.

23 EOL Bányakerületi iratok 1193/1945.

24 EOL 1947. augusztus 22-i püspökkari konferencia jegyzőkönyve.

25 EOL 1947. augusztus 22-i püspökkari konferencia jegyzőkönyve. – A megállapodás szövegét 1. számú mellékletként közöljük. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. Ravasz László iratai 1907–1992. Püspöki és egyéb közéleti tevékenységével összefüggő iratok 1921–1957. sz. n.

26 EOL Egyetemes egyházi iratok 32/1947.

Purgly Lajos egyházkerületi felügyelő mosoni útjáról 1947. május 14-én a következőket írta: „Levélen sem lelkész, sem felügyelő nincsen helyben, előbbi beteg, és Esztergomban van kórházban, utóbbi ismeretlen helyen tartózkodik. ...Szomorú képet nyújt ez a közelmúltban még virágzó egyházközség, mert az elnéptelenedés tragédiáján kívül még a vezetőségtől is elválasztott, de az oda telepítettek magatartása miatt is egyensúlyozottságát és új irányát a gyülekezet még közel sem találta meg. Véleményem szerint sajnos itt a gyülekezet volt lelkésze a már kitelepített Schrödl Mátyás nagymértékben befolyásolta a gyülekezet tagjait, mely helytelen befolyás következménye volt a bekövetkezett sokirányú tragédia. Üres templom, üres paplak, üres iskolák várják a megoldást és Isten kegyelmét. Levélre sürgősen agilis lelkészre és felügyelőre van szükség. A lelkész lehetőleg fiatal, hitbuzgó, jó magyar ember legyen és talán az sem baj, ha a német nyelvet egyelőre csak törve bírja. ...Rajkán a gyülekezet szintén a kitelepítés szörnyű hatása alatt áll és majdnem elnéptelenedett.”²⁷

A Tolna–baranya–somogyi egyházmegye gyülekezeteit is alapjaiban rendítette meg a németek kitelepítése. Az egyház kiküldötte, valamint a vallás- és közoktatási miniszter képviselője 1947 júliusában közösen kereste fel az érintett településeket. A helyszíni tájékozódás célja az volt, hogy az egyház jogos államsegélyigényét a meggyengült gyülekezetek lelkészi állásainak fenntartásához megállapítsa. A kitelepítések azonban a legtöbb községben még nem zárultak le, így a gyülekezeti létszámok állandó változást mutattak. „A kitelepítési lajstromon szerepeltek közül igen nagyszámú hittestvérünket állandó lakhelyéről néhány kilométernyire fekvő szomszéd községbe szállították, és ott elbocsátották: tegyen, amit akar. Sok helyen keresztül vitték az összetelepítést (gettózást), több helyen a telepések rátelepítése történt meg. Mindkét esetben számosan a környéken szóródtak szét, de időnként – amikor biztonságban érzik magukat és újabb kiszálló bizottságokról nincsenek hírek – hazaszállingóznak, visszaszivárognak. Ez a körülmény magyarázza, hogy olyan végleges helyzetképet, amely állandónak, változatlanul tekinthető, s amelynek figyelembevételével lehetne a jövőre vonatkozó gyülekezeti szervezésre, vagy egyház-közigazgatási módosításra tervek készíteni és elgondolásokat foganatosítani, nem lehet. ...A Csallóközéből: Alsó- és Felsőszeliből áttelepített magyar hittestvéreink legnagyobb részét a Bonyhád körüli római katolikus községekbe telepítették. Ezeknek nyilvántartásba vétele folyamatban van. Tanító-juk Zombán van.”²⁸ Hasonlóan kaotikus képet mutatott a meglátogatott többi község is.²⁹

A veszteség minimalizálása érdekében igyekeztek a megsemmisült vagy meggyengült gyülekezetek épületei, földjei és egyéb vagyona fölött a tulajdonjogot az egyház számára biztosítani. A szórványba került hívek megtartását misszióközpontok létrehozásával kívánták elérni, ezeken a helyeken népfőiskolákat, vagy egyéb képzési, közösségmegtartó lehetőségeket is szerveztek. Tárgyalásokat kezdeményeztek a feleslegessé váló tanítók állami alkalmazásának lehetőségéről, amire ígéretet is kaptak.³⁰

Kevéssé tudták azonban érvényesíteni egyik legfőbb törekvésüket, nevezetesen, hogy a kitelepített evangélikusok helyébe evangélikusok kerüljenek. A katolikus, a református és evangélikus egyház közös levélben fordult Hajdú István telepítési kormánybiztoshoz, amelyben azt kifogásolták, hogy az eddigi telepítések során – 3000 szlovákiai magyar család elhelyezése – figyelmen kívül hagyták a felekezeti szempontokat – pl. Harta, Hajós,

27 EOL Dunáninenni Egyházkerület iratai 147/1947.

28 EOL Egyetemes egyházi iratok, sz. n. 1947. július 15.

29 Tolna megye egyes községeire vonatkozó adatokat a 2. számú mellékletben közöljük. EOL Egyetemes egyházi iratok, sz. n. 1947. július 15.

30 EOL 1946. június 24-i püspökkari konferencia jegyzőkönyve.

Dunaszekcső, Kéty, Hímesháza esetében –, ami lehetetlenné teszi az érdekelt egyházak szórványba került híveinek felekezeti gondozását.³¹

Állami intézkedést sürgettek annak érdekében is, hogy a kitelepülő szlovák hívek a harangokat, templomi bibliákat, egyéb kegytárgyakat ne vihessék magukkal. Végül mégis az az álláspont érvényesült, hogy a kegyzerek azok tulajdonában maradjanak, akik eddig is használták. Kivételt a különleges történeti vagy művészeti értékük miatt már korábban nemzeti védelem alá helyezett tárgyak jelentettek.

A telepítések az egyházközségek életében, a hitéletben, az egyházszerzetben is jelentős károkat okoztak. Megbomlott a helyi társadalom korábban kialakult kohéziója, amelyet különböző elemek – nemzetiségi megoszlás, foglalkozási struktúra, képzettség, munkakultúra, vallási hovatartozás stb. – folytonos és kölcsönös egymásra hatása eredményezett. A telepítések hatásának közömbösítésére az egyház vezetőinek sem módja, sem eszköze nem volt. Annál is inkább, mert 1948-tól figyelmüket és erejüket az egyházi autonómiát más területeken is kikezdő támadások – iskolán kívüli hitoktatás, egyházi iskolák megszüntetése – kivédése kötötte le.

Kapi Béla emlékiratában maga is leszögezte, hogy a kényszertelepítésekkel szembeni föllépésük eredménytelen volt, ennek felelőssége azonban nem az egyházat terheli, hiszen vállalták a kemény tiltakozás kockázatát. Mert – mint írta – „teljes erővel érvényesíteni kellett az egyház erejét és befolyását, s az egyház felsőbbiségének igazolnia kellett az ország és az egész egyház színe előtt, hogy gyáván nem kushadt a sarokban, némán engedve megtörténni, amit politikai erőszak a nemzetre oktrojált, hanem a lehetőség határa között, erejéhez mérten teljesítette a maga kötelességét.”³²

Mellékletek

1. számú melléklet

Csehszlovákia és Magyarország protestáns egyházainak képviselői, akik egyházi kérdések megbeszélése végett két napra összejöttek, a következő pontokban egyetértésre jutottak:

- 1) Egy tartós béke elengedhetetlen feltételét, teljes vallásszabadságot kell biztosítani, nemcsak minden egyes egyháznak a saját hívei számára, hanem kölcsönösen minden egyháznak egymással szemben;
- 2) Az egyházak cselekvéseikben szigorúan kerüljék egymás között mindenféle viszálykodást és ezzel az ökumenikus szeretetnek és együttműködésnek jó példáját szolgáltatassák a nemzetek előtt.

A Csehszlovákia és Magyarország közötti kölcsönös lakosságcsere tekintetében kormányainknak nyomatékosan óhajtjuk figyelmébe ajánlani:

- 1) Az egyforma hitvallásúak kicserélése és lehetőleg újratelepítése is kompakt egységekben történjék;
- 2) Minden lelkésznek lehetőség és szabadság adandó a megosztott egyházközségek érdekeinek további szolgálatára, vagyis mindenekelőtt a többséggel maradjon vagy később ahhoz visszatérhessen;
- 3) Egy község továbbra is egyházközségnek ismerendő el, amíg tagjainak 25%-a, vagy számokban kifejezve legalább 2-300 lélek a korábbi helyen marad;

31 EOL Egyetemes egyházi iratok 949/1947. – Kapi Béla is többször tárgyalta a VKM vezetőivel annak érdekében, hogy a kitelepítettek helyére evangélikusok kerüljenek. Konkrétan Hidas, Izmény, Kéty, Kis-mányok, Majos gyülekezetekre vonatkozóan terjesztett elő kérelmet, de mint írta: „félék azonban, hogy mentési kísérletünk megkésik, vagy egyéb ok miatt eredménytelen lesz”. EOL Dunántúli Egyházmegye egyházkerületi iratok 1663/1945.

32 KAPI Béla: Lámpás az oltár számolyán. Sopron, 2004, 578. p.

- a) Az egyházközség mint ilyen az egyházi épületekre, vagyis templomra, lelkészlakra, stb. való tulajdonjogát megtartja;
- b) Ezzel szemben a földbirtokok, mindenféle egyházalapok és tartalékok (Reserven), amelyek az egyházközséghez tartoznak, arányosan megosztandók a távozó és az ott maradó egyházrész között. A távozónak ez a tulajdonrész az új hazájában rekompenzálandó a két állam közötti szerződés alapján;
- c) Az egyházi anyakönyvek, matrikulumok az egyházközségben visszamaradnak mindaddig, amíg annak lélekszáma az előbbi lélekszám 25%-ánál kevesebb nem lesz; abban az esetben, ha az egész gyülekezet távozik, az egyházi anyakönyveket tartozik magával vinni; ha azonban az egyházközséget a letelepítéskor feloszlatták, az egyházi anyakönyvek annak az országnak evangélikus vagy református egyházi főhatóságai védelme alá helyezendők, ahol a letelepítés történik.
- Továbbá ajánlatos, hogy minden egyes áttelepülő szerezzon a maga számára az anyakönyvekből családi kivonatot, hogy az új otthonban új egyházi anyakönyvet lehessen felállítani, továbbá éljen a lehetőséggel, hogy minden ilyen okiratról fotokópiákat és mikrofilmeket állítson elő, részben általános felvilágosítás céljaira, részben általános felvilágosítás céljaira, részben pedig a tulajdonjog felett esetleg előállható konfliktusok elhárítására.
- d) Minden egyházi levéltár, amennyiben nincs nemzetvédelem alatt álló okiratoknak nyilvánítva, helyi vagy általános egyházi levéltárakban őrizendő. Minden egyházi okiratnak van történelmi értéke abban az esetben is, ha a tulajdonjog-változás a helyi értékét látszólag csökkenti.
- e) A egyházi kegyszerek – keresztelés, úrvacsora és más templomi szolgálatra szántak – azoknak a tulajdonát képezik, akik ezeket eddig is használták, kivéve azokat a tárgyakat, amelyek nemzeti védelem alá lettek helyezve különleges történelmi vagy művészeti értékük miatt.
- 4) A szétszórt és megosztott egyházközségek lelkészeinek engedélyt kell adni, hogy anyanyelvükön istentiszteleteket tartsanak és ugyanilyen módon mindenféle lelki gondozást gyakoroljanak. A maradékgyülekezetek missziói körzetekbe tömörítendők és saját lelképásztoraik által gondozandók. Ez áll ugyanúgy a Magyarországon élő szlovák lutheránusokra, mint a cseh országokban élő magyar reformátusokra, a teljes viszonyosság keretében.
- Továbbá ajánlatos, hogy mindkét országban egyházi bizottságok alakíttassanak, amelyekben minden egyház képviselve van, ezek úgy saját kormányukkal, mint a másik ország bizottságával szemben képviseljék a kicserélt és a visszamaradt egyháztagok érdekeit. Ennek a két bizottságnak alkalmat kell adni arra is, hogy ellenőrizhesse ezeknek a megállapodásoknak a másik országban mi módon történő keresztülvitelét.
- 5/a) Minden lelkész, nyug. lelkész és lelkészözvegy, aki csere előtt áll vagy nincsen állampolgársága, teljes illetményét (kongruáját) vagy nyugdíját ugyanúgy megtartja, mint a szolgáló lelkészek.
- b) Minden bajba jutott lelkésszel és személlyel szemben igazságosan kell eljárni az újjáépítés célját szolgáló általános segélyakciónál és adományok szétosztásánál, minden tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetiségű.

Genf, 1947. június 18.

2. számú melléklet

Megye neve	Település neve	A település evangélikus lélekszáma 1944-ben	A kitelepített evangélikusok száma	Az evangélikusok jelenlegi, 1947. júliusi lélekszáma	Megjegyzés
Tolna	Alsónána	1300	1162	59	6 személy önként távozott. A többi hiányzó hadifogoly. Betelepítés 32 községből történt. Betelepítettek között 23 evangélikus van. 40 ház még üres. Úgyszintén 200 hold föld is kiadatlan még.
	Bátaapáti	1170	1008	143	A kitelepítés befejeződött. 15 ház még bizonytalan. Bátaszékről és Nagymányokról idetelepültek holmijuk hátrahagyásával visszamentek eredeti tartózkodási helyükre, igazolván azt, hogy ott munkaalkalmuk van. A gyülekezet szinte megszűnt. Esetleg missziógyülekezetté alakulása válik lehetségessé. A mai állandó hullámzó és ki nem forrott helyzetben bármily intézkedés korai és elhamarkodott volna.
	Bikács	1035	316	309 gettózva	A kitelepítés nem zárult le. Az ideiglenesen meghagyottak száma 126.

Megye neve	Település neve	A település evangélikus lélekszáma 1944-ben	A kitelepített evangélikusok száma	Az evangélikusok jelenlegi, 1947. júliusi lélekszáma	Megjegyzés
Tolna	Bonyhád	2486	1010	–	Állandóan folyik a nyugtalanítás. Vagyonában 15 gazdacsalád maradt. A gyülekezet a földosztó bizottságtól földet kapott. Június 15-én Veres Péter miniszter a parasztpárt kongresszusán állítólag arról beszélt, hogy a bonyhádi kitelepítés iskolapéldául állítható, bár még vannak mindig németek és német nevűek. Egyesek állítása szerint Bonyhádon van, aki a kitelepítendőkhöz lajstromán szerepelt, de amikor a kommunista pártba tagul lépett, visszamaradt.
	Dombóvár	–	–	–	Magyar, az anyagyülekezetet a kitelepítés nem érintette. Szabadi leánygyülekezet német nyelvű, 252 lelke. Ezeknek anyagi teherbíró képessége 100%-kal csökkent. Gettózva vannak. 1946. évi pünkösdkor a rendelkezés ellenére a kiürítés célját szolgáló vagonok nem érkeztek meg. A lakosság ma is otthon van.
	Felsónána	1242	–	840	Vagyonában 50 lélek maradt meg. 796 mindenkiből kifosztva. A férfiak a közel-távol fekvő szomszédos községekbe járnak munkába. Az asszonyok otthon dolgoznak, napszámba járnak, fonnak. A telepések a templomra bejelentették igényüket.

Kitelepítések, egyházak, identitás

Megye neve	Település neve	A település evangélikus lélekszáma 1944-ben	A kitelepített evangélikusok száma	Az evangélikusok jelenlegi, 1947. júliusi lélekszáma	Megjegyzés
Tolna	Gyönk	1428	–	–	Vagyonelkobzás és összeköltöztetés megtörtént. A kitelepítés még nem. 358 vagyonnal rendelkező gyülekezeti tag volt. 1946-ban csak 83 családfenntartó volt megadóztatható. Ezt községi bizonyítvány igazolja. 1946. december 9-e óta újabb 16 családot írtak ki kiköltöztetésre. A jelenlévő lélekszámban állandó a hullámozás. A közeli Mislára és más magyar helyre szegődnek el. Az egyháztagok teherbíró képessége 77%-kal csökkent. Adóalanyok száma 275-el csökkent.
	Györköny	2300	400	1260	A kitelepítési lajstromon 600 személy szerepel. A kitelepítés nem zárult le. A lakosság szétszóródott a környéken. Állandó a hullámozás. Gettózás nincs.
	Izmény	1070	–	615	Vagyonában 60 lélek (12 család) maradt. A többi gettózták. Kitelepítés alatt áll 90%.
	Kalaznó	684	–	2 család	1946. december 16-án kelt községi bizonyítvány szerint a vagyonelkobzás 80%-át érte. Azóta folytatódott. Ma 96-98%-a vagyon nélküli. A kitelepítésre ítéleteket áprilisban Regölybe szállították, ott szélnek eresztették. A telepések a templom és paplak átvételére törekednek.

Megye neve	Település neve	A település evangélikus lélekszáma 1944-ben	A kitelepített evangélikusok száma	Az evangélikusok jelenlegi, 1947. júliusi lélekszáma	Megjegyzés
Tolna	Keszőhidegkút	1047	–	–	A kitelepítés most indult meg. Vagyonában maradt 24 lélek.
	Kéty	1133	1030	180	Vagyonában csak négy család maradt. Kitelepítésre 95% van előjegyezve. A kitelepítés most folyik.
	Kismányok	1305	–	1003	Bányavidék, a bányászok kitelepítését nem hajtották végre. A gazdáknak csak 2%-a maradt vagyonában. Az anyagyülekezetből 175 személyt telepítettek ki. Váralja leánygyülekezetből, melynek lélekszáma fenti összesítésben szerepel, és amely szintén bányavidék, az első kitelepítéskor 90, a másodiknál 80 személyt vettek lajstromba és telepítettek ki részben.
	Kistormás	846	578	268	Kitelepítettet 70%, de a kitelepítés még nincs lezárva. A megmaradt őslakosságra rátelepítés történt. Teherbíró képesség 86%-kal csökkent. Végleg 106 lélek távozott.
	Majos	1177	–	–	A kitelepítés folyamatban. Gettózás történt. 200 személynek mentesítési joga van. A teherbíró képesség 95%-kal csökkent. A betelepítés megtörtént. Az őslakosság egy része a környező községekben helyezkedett el, elszegődött, vagy napszámba jár.

Kitelepítések, egyházak, identitás

Megye neve	Település neve	A település evangélikus lélekszáma 1944-ben	A kitelepített evangélikusok száma	Az evangélikusok jelenlegi, 1947. júliusi lélekszáma	Megjegyzés
Tolna	Mucsfa	1760	–	–	A kitelepítés során a szomszédos Mucsiba vitték, ott azonban elbocsátották őket. Legnagyobb részük visszaszivárgott. Kitelepítés után megmaradt a lélekszám 1/5-e. Vagyonukban maradtak 180-an. 28 ház van ősi birtokban. Az öt szórványban szaporodott a lélekszám a betelepülés útján. Az 5 szórványhelyen, mely színekatolikus 10 lélek volt. Ma a szaporulat itt 140.
	Szárazd	654	–	404	A meghagyott 409 lélekből ez év pünkösdjén 18 családot telepítettek ki. Az adózók közül 71 lélek áll kitelepítés alatt. A szomszédos Regölybe és Szakályba húzódtak. Ott magyar családok fogadtak be egy-egy családot ingyenmunkásként. Lélekszám a folytonos hullámvás miatt pontosan nem határozható meg.
	Tengelic	665	–	490	Jánosmajor leánygyülekezet részben német, ismét telepítettek ki. Anyagyülekezet színmagyar.
	Varsád	1711	–	1179	Mind az anyagyülekezetben, mind az 541 lelket számláló leánygyülekezetben, Ugvariban kitelepítés folyamatban van. Tiszta kép nem adható.